

معرفی و بازخوانی یک وصیت‌نامه از عهد قاجار (۱۲۶۰هـ.ق)

کبری دادمحمدی^۱

چکیده

آثار کاغذی تاریخی- فرهنگی (کتب، نسخ خطی، مدارک تصویری، اسناد) از مهم‌ترین موارث فرهنگی هر کشور هستند. بدون شک اسناد تاریخی جایگاه ویژه‌ای دارند، زیرا بسته به نوع سند، شرایط حقوقی، شرایط ملکی، اوضاع فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی هر دوره از حکومت‌ها، روشن‌تر بر ما نمایان می‌گردد. لذا باید بیشتر به آن‌ها توجه نمود و جهت حفاظت و نگهداری آن‌ها، گام‌های محکم‌تری برداشت. وجود تعداد بسیار زیاد این آثار در موزه‌ها، آرشیوها، کتابخانه‌ها و مجموعه‌ها و نیز آسیب‌پذیری شدید آن‌ها در برابر عوامل محیطی (اعم از فیزیکی، شیمیایی، بیولوژیک) موجب می‌شود تا حفاظت، مرمت و نگهداری این آثار از اهمیت و اولویت ویژه‌ای برخوردار باشد. سند مورد مطالعه، یک برگ وصیت‌نامه با مالکیت خصوصی است. متن سند شامل وصیت‌نامه آقای صباغ است. در این مقاله پس از معرفی اولیه این وصیت‌نامه، متن آن بازخوانی و سپس اجزای آن بررسی شد. کلمات کلیدی: سند، وصیت‌نامه، دوره قاجار، آقای صباغ.

معرفی اثر

سند مورد مطالعه، یک برگ وصیت‌نامه با مالکیت خصوصی است. متن سند شامل وصیت‌نامه آقای صباغ است. در بخش اول وصیت‌نامه، ایشان چند نفر را با نظارت امام جمعه دارالسلطنه اصفهان وصی خود قرار داده و وصیت کرده است که مقداری از اموالشرا بعد از مرگ به فرزندان خود می‌بخشد. در بخش دوم مقداری از اموال را وقف ائمه طاهرین (ع) کرده و در بخش سوم باقی‌مانده اموال را به تعدادی از نزدیکانش مصالحه کرده است (بخشیده است). سند دارای ابعاد ۳۹ × ۲۴ سانتی‌متر با ضخامت کاغذ ۰/۰۶ میلی‌متر است. بیشتر متن سند با

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد مرمت اشیاء فرهنگی و تاریخی. k.dadmohamadi@yahoo.com

مرکب مشکی و تعدادی از کلمات نیز با مرکب قرمز بر بستر کاغذ آبی رنگ و در ۱۸ سطر به نگارش درآمده. خطوط به کار رفته در متن سند شامل خط شکسته نستعلیق و سیاق است. سند فاقد تریئات تذهیب و تشعیر است. اثر هفت مهر و تصدیقات شاهدان در قسمت بالای سند و حاشیه سمت راست سند مشاهده می‌شود. پشت سند فاقد هرگونه ظهنویسی است.

انواع سند

اسناد و مدارک مکتوب به عنوان منابع دست اول، در تحقیقات تاریخی همواره مطرح و به نسبت نوع آنها از اعتبار و اهمیتی خاص برخوردار بوده است. این اسناد شامل چهار دسته کلیف به شرح زیر هستند:

۱. سلطانیات: سندی است شامل احکام صادر شده از سوی سلاطین و شاهزادگان. در ادوار مختلف از احکام مذکور با لفظ فرمان، حکم، رقم، منشور، مثال و مشابه این الفاظ یاد کرده‌اند.
۲. دیوانیات: شامل اسنادی است که در نظام اداری و دیوان سالاری تهیه می‌شده (در وزارتخانه‌ها، دربار و...).
۳. اخوانیات: شامل مکاتبات دوستانه و نامه‌های خصوصی و خانوادگی است.
۴. اسناد مالی، حقوقی و قضایی: شامل وقفنامه‌ها، نذرنامه‌ها، حبس‌نامه‌ها، عقدنامه‌ها، وصیت‌نامه‌ها و... هستند.^۱

وصیت‌نامه

سفارش‌نامه، اندرزنامه، نامه‌ای که در آن وصیت شخصی نویسنده و مهر و امضا کنند تا وصی پس از مرگ او، از روی آن نامه عمل کند.^۲

علل اهمیت اسناد تاریخی

اسناد تاریخی که جزو میراث مکتوب شمرده می‌شوند، از مهم‌ترین منابعی هستند که می‌توان تاریخ و سرگذشت هر کشور را با توجه به آن‌ها بهتر شناخت. این آثار اغلب در شرایط نامطلوبی نگهداری می‌شدند که در طول تاریخ در معرض آسیب‌های فراوانی بوده‌اند. لذا با توجه به اهمیت این آثار باید در حفظ و نگهداری آن‌ها بیشتر کوشید. براین اساس، مهم‌ترین علل اهمیت اسناد تاریخی عبارتند از:

۱. مهم‌ترین منبعی که اطلاعات کامل درباره یک موضوع و جریان می‌دهد، خود سند است.
۲. پی بردن به چگونگی وضعیت مالی، اقتصادی دولت، ملت، طبقات گوناگون، کیفیت معیشتی مردم، رفاه و داد و ستد آنان.
۳. طرز رفتار کارکنان و مأموران با مردم.

۱. ططری، «بررسی جایگاه عریضه در پژوهش‌های اسنادی»، پیام بهارستان، شماره ۴، ص ۴۶۵.

۲. دهخدا، لغت نامه، ص ۶۷۸.

۴. مسائل گوناگون اجتماعی، عام‌المنفعه، مشارکت در امور خیریه، نذورات و چگونگی پرداخت آنها.
۵. روشن شدن نکات و مسائل جغرافیایی و اقلیم‌شناسی، اعم از دولت و مردم، دلبستگی مردم و دولت به مسائل جغرافیای مرزی، تغییر اسامی: دارالعباد (یزد)، دارالارشاد (اردبیل)، دارالعلم (شیراز)، دارالسلطنه (تبریز).
۶. بررسی مهرها، توقیعات، امضاها و توشیح‌ها.
۷. تکامل و تطور خط.
۸. پی‌بردن به روش تهیه اسناد مالی و قضایی در دوران گذشته و شیوه نگارش آنها.^۱

بازخوانی متن سند

قد اعترف الحاج نجفعلی رقم فيه و جرى العقود لدی بخرع بما سمی فيه الیه لدی فی التاريخ ۹ شهر ذی الحجه سنه ۱۲۴۰.

اعترف الحاج بجمیع ما رقم فيه و العقود لدی.

باعث بر تحریر و ترقیم کلمات شرعیه الدلالات واصله البینات آن است که چون بنا بر نص کلام ملک علام کافه مخلوقات را شربت وفات چشیدنی ست و بر این چند روز زندگانی مستعار عالم فانی اعتمادی نیست، در حین صحت و اقتدار و در عین قدرت اختیار وکیل در حیوه وصی شرعی و نایب مناب خود گردانیدم عالی‌شأن رفیع مکان حاج‌الحرمین شریفین کھف الحاج حاج نادعلی صباغ عالی‌شأن رفیع مکانان عزت و سعادت بنیانان خیرالحاج حاجی محمد حسین و عالی‌شأن آقا محمد مهدی و آقا محمد رحیم فرزندان صلیبی خود را که به اطلاع و نظارت عالیجناب مقدس القاب مجتهد العهد و الزمانی هرکس امام جمعه و جماعت دارالسلطنه اصفهان باشد، بعد از ارتحال عالی‌شأن موصی از دار فنا به دار بقا جمیع متروکات و مخلفات ایشان را به حیطه ضبط و تصرف خود درآورند، از نقد و جنس منقول و غیرمنقول و کل شش دانگ یک باب دکان واقع در بازار صباغ‌های قدیم که محدود است به حدود اربعه ذیل که دو دانگ از کل شش دانگ به انضمام مبلغ بیست تومان رایج نحاس (حدی به دکان میرزا کوچک، حدی به دکان...، حدی به بازار، حدی به شارع) و نیم دانگ نتیجه صباغی که وقف صحیح شرعی و حبس مخلد نمودند با جمیع توابع و لواحق و ممر و مدخل و کل آنچه متعلق به دکان صباغی می‌باشد بر ائمه طاهرین و شرط شرعی در ضمن عقد آنکه مبلغ و نتیجه در ازاء دکان باید باشد که مبادا دکان شکسته شود و شرط دیگر آنکه باید دکان مذکور [مزبور] را به اولاد اصلح اتقی و به وارث نزدیک اجاره بدهند، الاولی فالاولی. و منافع آن را بعد از اخراجات و تعمیرات لازمه دکان صباغی اسداسا به این موجب تقسیم نمایند: «موصی سدس، خمس سدس، رد مظالم سدس، ختم کلام الله سدس، صوم و صلوه سدس، تعزیه سیدالشهدا سدس» و چهار دانگ از جمله کل شش دانگ یکباب.

محدوده فوق را به موجب تفصیل ذیل، مصالحه نمودم و تمامت کل شش دانگ دکان کتان فروشی که الحال دواتگر نشسته است، با سکویجنب دکان کتان فروشی، به نحوی که در وقف نوشته شده است، و تمامت کل شش

۱. احسانی مقدم، علل اهمیت اسناد تاریخی، www.kinglib.ir، ص ۱.

دانگ خلوت‌خانه معینه مشخصه معلومه واقعه در محله جماله کله محدوده ذیل را با جمیع توابع و لواحق (حدی به خانه ورثه حاجی ابراهیم، حدی به اندرون خانه واقف، حدی به بازارچه شارع عام) وقف بر اولاد ذکور و اناث نمودم که اختیار بیع و اشتری نداشته باشند.

یک‌دانگ از جمله کل شش‌دانگ دکان محدوده فوق را با مبلغ ده تومان موصوف را به آقا محمد باقر ولد مرحوم آقا محمد حسین، نوه خود، مصالحه نمودم. المصالحه مبلغ یک‌صد دینار نقد و یک چهارم یک‌گندم به وزن شاه موهوبی مشروط به آنکه مادام‌الحیات منافع با حاجی مشارالیه بوده باشد و بعد از ارتحال حاجی مشارالیه نفع مانع اصل بوده باشد. و سه‌دانگ از جمله کل شش‌دانگ دکان محدوده فوق را با مبلغ سی تومان موصوف و یک‌دانگ و نیم نتیجه مصالحه کرده‌ام به والدین میرزا ابوالحسن و پنج نفر صبیبه که هر یک نیم‌دانگ دکان صباغی و مبلغ پنج تومان و یک ربع نتیجه صباغی بوده به مال المصالحه مبلغ یک‌صد دینار نقد و یک چهارم یک‌گندم به وزن شاه موهوبی مصالحه صحیحه شرعیه مقروناً به قبولست مشروط به آنکه مادام‌الحیات نفع با حاجی مشارالیه بوده باشد و نقد مانع اصل باشد.

تصدیقات شهود در حاشیه سمت راست سند:

عالی‌شان آقا محمد تقی ولد عالی‌شان رفیع مکان موصی مذکور
عالی‌شان آقا محمد رحیم ولد مرحوم استاد علی صباغ
عالی‌شان آقا محمد هاشم ولد مرحوم آقا علی اکبر صباغ
عالی‌شان آقا خداداد صباغ

مهر

در دوره قاجار شکل مهرها به صورت چهارگوش، بیضی (بادامی) و گاه چهارگوش کلاه‌دار بوده و اغلب از جوهر مشک‌ی برای مهر کردن اسناد استفاده می‌شده است. مهرها شامل دو یا سه جزء توحیدیه، سجع اصلی و تاریخ حک بوده و این اجزاء به صورت سفید رنگ نسبت به حاشیه اطراف خود مشاهده می‌شوند. توحیدیه عبارت بوده از جملاتی چون: العزه لله، هوالملک لله، هوالمعز، هوالعزیز، هوالقادر و ... . سجع مهرها به صورت شعر، نام به تنهایی، اسامی ائمه اطهار، عنوان یا لقب بوده است. تاریخ حک یا داخل نوشته‌ها یا انتهای مهر مشاهده می‌شود.^۱ روی سند مورد مطالعه تعداد هفت مهر دیده می‌شود که یکی از آنها چهارگوش و بقیه بیضی‌شکل هستند. همه آنها فاقد توحیدیه و تاریخ‌اند. در جدول ۱-۱ تصویر و سجع مهرها آورده شده است.

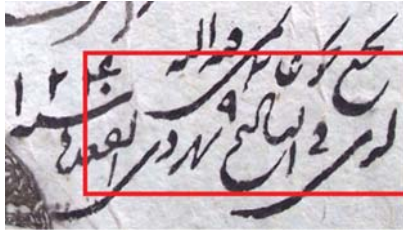
۱. فراستی، «آشنایی با فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه»، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، شماره ۱۴ و ۱۳، ص ۲۸۲ و ۲۸۱.

جدول ۱-۱: مهرهای موجود روی سند

شکل	سجع	تصویر
مربع	یا علی ابن علی اصغر	
بیضی	عبدالراجی محمد هاشم	
بیضی	عبده باقر بن محمد علی	
بیضی	عبده محمد صادق الموسوی	
بیضی	عبده سید محمد بن (ناخوانا)	
بیضی	ابوالحسن ابن محمد علی	
بیضی	سلام قولاً من رب رحیم	

تاریخ کتابت سند

تاریخ سند عموماً در پایان مطالب نوشته می‌شده است. تعداد کمی از اسناد فاقد تاریخ هستند. تاریخ بعضی از اسناد هم در گوشه بالایی سمت راست یا ابتدای سند یا در متن سند به نگارش درمی‌آمده. کلمات ذکر شده در تاریخ اسناد یا همه بدون نقطه هستند، یا همه با نقطه یا بعضی از کلمات و حروف نقطه دارند. تاریخ با کلماتی مثل تحریراً فی، تحریراً، حرر فی، فی، به تاریخ یا بدون کلمات فوق، آغاز شده است. روز تاریخ

یا به صورت عدد یا به صورت حرف نوشته می‌شده. قبل از نام ماه قمری، کلمه شهر آمده یا فاقد این کلمه است. نام ماه قمری با صفت تکریمی خود مثل محرم الحرام یا بدون آن و سال سند نیز عموماً به صورت قمری ذکر می‌شده است.^۱ این تاریخ در سند مورد نظر چنین آمده است: فی‌التاریخ ۹ شهر ذی‌القعدة سنه ۱۲۴۰ (تصویر ۱-۱)

تصویر ۱-۱: تاریخ کتابت سند مورد نظر

انواع خط به کار گرفته شده در اثر

در سند مورد مطالعه، دو نوع خط به کار رفته است که عبارتند از خط شکسته نستعلیق و خط سیاق که توضیح آنها در ذیل آمده است.

۱. خط شکسته نستعلیق: این خط را شکسته نیز می‌گویند. پیدایش آن در اوایل قرن یازدهم است. با این خط، تندنویسی به خوبی امکان داشت و در نتیجه مورد قبول دیوانیان و دفترنویسان قرار گرفت و رفته رفته خط رسمی دستگاه‌های دولتی برای نوشته‌های دیوانی گردید.^۲ قبل از آن، احکام، مراسلات و نامه‌ها به خط شکسته تعلیق بود که پس از پیدایش شکسته نستعلیق، تدریجاً از آن صرف نظر شد. زیرا این خط صعوبت و اشکالات تعلیق را نداشت و روشن‌تر و روان‌تر بود. بدین ترتیب خط شکسته نستعلیق کم‌کم در کتاب‌نویسی، قطعات و مرقعات نیز به کار رفت.^۳
۲. خط سیاق: خط محاسبات دیوانی بود که در اسناد مالی و تاریخی بسیاری از آن استفاده شده است. در این نوع خط اعداد را از زبان عربی گرفته و کلمات آن را به شکل مخصوص و به طریقی که تحریرش آسان‌تر باشد درآوردند و علائم آن را برای نقد و جنس به کار می‌بردند.^۴

کاغذ سند مورد مطالعه

از قرن ۱۰ و ۱۱ هـ.ق به بعد، با ورود کاغذهای ماشینی و کارخانه‌ای که توسط اروپاییان تولید و به منطقه ایران و هندوستان فرستاده می‌شد، صنعت ساخت کاغذهای دست‌ساز در این مناطق از رونق افتاد، به نحوی که در ایران از دوران صفویه کاغذخانه‌ها بی‌رونق شده و در عصر قاجاریه تقریباً دیگر هیچ نوع کاغذ دستی (مگر در موارد محدود) در ایران ساخته نشد. در دوران قاجاریه تمامی نسخه‌های خطی استنساخ شده در ایران (به جز تعداد محدودی از نفایس هنری) روی کاغذهای فرنگی بوده است.^۵ در دوره فتحعلی

۱. همان، ص ۲۱۲ و ۲۱۱.

۲. قائم مقامی، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، ص ۳۲۰.

۳. فضائلی، اطلس خط، ص ۶۱۰.

۴. کوچکی، سیر خط در فرامین و احکام تاریخی، گنجینه اسناد، شماره ۳۹ و ۴۰، ص ۸۳.

۵. عظیمی، «کاغذ در نسخه‌های خطی ایرانی - اسلامی»، فصلنامه ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، شماره

شاه قاجار رنگ اغلب کاغذها آبی، شیر و شکر و مغزیسته‌ای بوده است و این کاغذها اکثراً دارای ته نقش بوده‌اند.^۱ کاغذهای فرنگی در مقابل نور، بافت یک‌دست دارند و علاوه بر خطوط متوازی، خطوط متقاطع هم دارند. علاوه بر این در بسیاری از موارد مارک کارخانه سازنده در متن آن مشهود است. کاغذ به کار رفته در نگارش سند مورد مطالعه به رنگ آبی و ابعاد ۳۹ × ۲۴ سانتی‌متر است و خطوط طولی موازی و منظم در آن دیده می‌شود. بنابراین کاغذ حتماً فرنگی است.

واتر مارک (آب نقش)

واترمارک‌ها یا آب نقش‌ها علائمی هستند که در زمینه کاغذهای کارخانه‌ای خارجی نقش بسته و نام کارخانه و تاریخ ساخت کاغذ را نشان می‌دهند. این علائم متنوع، در حالت عادی دیده نمی‌شوند. اما اگر مقابل نور خورشید یا چراغ قرار بگیرند، تمام مشخصات آنها به طور کامل آشکار می‌شود. در اغلب واترمارک‌ها علاوه بر نام و علامت مخصوص کارخانه، تاریخ آن نیز قید شده که مشخص می‌کند کاغذ مربوطه در چه سالی ساخته و به ایران صادر شده است. پس از بررسی کاغذ سند مورد مطالعه، روی میز نور مشخص شد که کاغذ آب نقش دارد. برای استخراج آب نقش کاغذ، از نرم‌افزار کامپیوتری استفاده شد. طرح آب نقش شامل یک بیضی است که در قسمت بالا دارای زائده است و داخل آن تصویر یک اسب شاخ‌دار وجود دارد. در اطراف آن تعدادی حرف لاتین و تاریخ ۱۸۲۰ م. مشاهده می‌شود (تصویر ۱-۲). با توجه به حروف ته نقش (m-o-k-e) با مراجعه به فرهنگ انگلیسی به فارسی آریان پور یکی از معانی amoke اسب به زبان بومی استرالیایی است. در ته نقش علامت اسب داخل بیضی قرار دارد. پس لوگوی کارخانه علامت اسب و نام آن moke است. با توجه به تاریخ ته نقش (۱۸۲۰)، کشور استرالیا از ۱۷۷۰-۱۸۹۰ زیر سلطه انگلیس اداره می‌شد.^۲ علامت تاج و بیضی، یادآور علائم سنتی خاندان پادشاهی و زمین‌داران بزرگ است؛ از این رو شاید متعلق به حکومت انگلیس باشد. حرف آخر اگر G باشد، نه b به نظر Great Britain یعنی بریتانیای کبیر است. بنابراین شاید کاغذ مربوط به کارخانه‌ای در استرالیا باشد.

منابع:

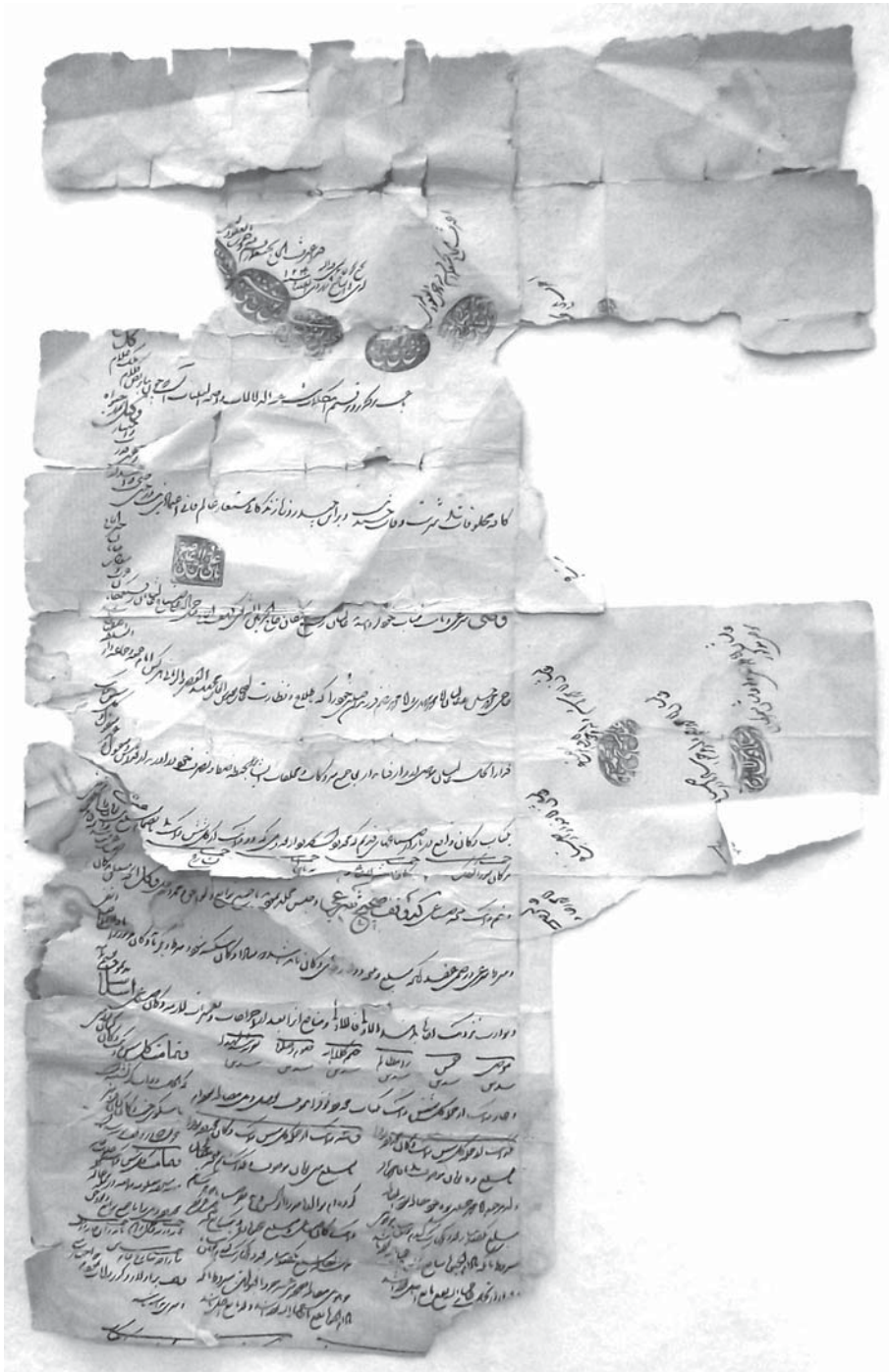
۱. خیراندیش، رسول و شایان، سیاوش، ریشه‌یابی نام و پرچم کشورها، تهران، کویر، ۱۳۷۵.
۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
۳. ططری، علی، «بررسی جایگاه عریضه در پژوهش‌های اسنادی»، پیام بهارستان، شماره ۴، ۱۳۸۸، ص ۴۶۵.

۸۸ ص ۱۱۴

۱. فراستی، «آشنایی با فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه»، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، شماره ۱۴ و ۱۳، ص ۲۳۲.
۲. کریم زاده تبریزی، «نقش واترمارک‌ها در اوراق کتابتی ایران»، نامه بهارستان، شماره ۲ و ۱، ص ۱۳۶.
۳. خیراندیش و شایان، ریشه‌یابی نام و پرچم کشورها، ص ۶۸.

۴. عظیمی، حبیب الله، «کاغذ در نسخه‌های خطی ایرانی - اسلامی، فصل‌نامه ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، شماره ۸۸، ۱۳۹۰، ص ۱۱۴.
۵. فراستی، رضا، «آشنایی با فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه»، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، شماره ۱۱، ۱۳۷۸، ص ۲۱۲ و ۲۱۱.
۶. فراستی، رضا، «آشنایی با فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه»، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، شماره ۱۴ و ۱۳، ۱۳۷۹، ص ۲۳۲.
۷. فضائی، حبیب الله، *اطلس خط*، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۹۰.
۸. قائم مقامی، جهانگیر، *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰.
۹. کریم زاده تبریزی، محمد علی، «نقش واترمارک‌ها در اوراق کتابتی ایران»، *نامه بهارستان*، شماره ۲ و ۱، ۱۳۸۴، ص ۱۳۶.
۱۰. کوچکی، علیرضا، «سیر خط در فرامین و احکام تاریخی»، *گنجینه اسناد*، شماره ۳۹ و ۴۰، ۱۳۷۹، ص ۸۳.
۱۱. احسانی مقدم، علی، *علل اهمیت اسناد تاریخی*، www.kinglib.ir، ص ۱.

پیام بهارستان / ۲۷، س ۲، ۲۴ / پاییز و زمستان ۱۳۹۳